

**СТАНОВИЩЕ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

У даній статті характеризується становище сільського господарства на території Правобережної України в роки Першої світової війни.

Ключові слова: Правобережна Україна, сільське господарство, становище, мобілізація, реквізіція, урожай, земство.

Звернення сучасних дослідників до проблематики Першої світової війни набуває нині особливої актуальності. Цей відносно короткий у хронологічному відношенні період насичений різноманітними подіями і явищами у військовому, громадсько-політичному, соціально-економічному і духовно-культурному житті України.

В радянській історіографії сільське господарство початку ХХ ст. досліджувалось недостатньо, тенденційно і, здебільшого, в контексті соціальних рухів [9, 16, 17, 18]. У працях І. С. Зеленюка [9], В. О. Кудя [23] економічне становище Поділля та Волині розкрито в сенсі формування та передумов соціальних виступів і революційних подій. Автори констатували різке погіршення становища населення в роки війни, що й призвело до масового незадоволення і вибуху революційних подій.

Особливості економічного розвитку України в роки Першої світової війни простежили О. П. Реєнт та О. В. Сердюк [26, 27], Б. Й. Заброварний і О. Г. Михайлюк [10]. Однак ці матеріали не дають цілісної картини становища аграрного сектору в краї. Тенденції розвитку сільського господарства Правобережжя частково з'ясовані в дослідженнях О. Соловійова [30], П. Григорчука та І. Романюка [9] та ін.

Тому ми ставимо за мету з'ясувати основні фактори, які негативно впливали на становище сільського господарства у Правобережжі в роки війни, показати дії влади та громадськості для надання допомоги аграрному сектору.

Становище в сільському господарстві було складним. Серед основних причин, які зумовили кризові явища в галузі, були: катастрофічне погіршення стану трудових ресурсів, реквізиції продукції, худоби та майна для потреб армії, припинення фінансових операцій в умовах війни і, нарешті, безпосередній вплив бойових дій на ведення сільсько-господарських робіт.

Упродовж війни з сільської місцевості правобережних губерній було мобілізовано до лав дючої армії понад 1 млн. чоловіків, відповідно: з Київської – 383,9 тис., Волинської – 267,3 тис., Подільської – 391 тис. осіб [28, с. 49]. Питома вага взятих в армію відносно всієї кількості працездатних чоловіків у губерніях Правобережжя складала: по Волинській губернії – 49,9%, Київській – 51,8%, Подільській – 50%. Частка мобілізованих на одне селянське господарство по губерніях становила 0,6% [28, с. 21].

Насправді ж питома вага чоловіків, мобілізованих до війська, була ще більшою. Так, під час сільськогосподарського перепису в Подільській губернії навесні 1916 року до наявних трудових ресурсів були віднесені військовополонені (у травні 1916 року на сільськогосподарських роботах в Подільській губернії працювало 18,5 тис. військовополонених) [35] і біженці (в сільську місцевість органами влади для участі в польових роботах було відправлено 500 тис. біженців) [29, с. 121], які працювали переважно у приватновласницьких господарствах. Загалом їх праця характеризувалась низькою ефективністю, оскільки розподіляли їх хаотично, без врахування потреб сільськогосподарських виробництв. Крім

того, за наказом військового командування групи військовополонених часто переміщувалися в інші регіони в розпал польових робіт, що ставило сільських господарів у скрутне становище.

До війни різниця у співвідношенні між чоловіками і жінками губернії була доволі незначною – 986 чоловіків до 1 тис. жінок. Результати сільськогосподарського перепису засвідчили, що у 1916 році співвідношення між чоловіками і жінками у сільській місцевості Поділля досягало критичної межі – на 1 тис. чоловіків припадало 1231 жінка, а в господарствах селянського типу жіноче населення переважало чоловіче на 25% [20, с. 14]. Війна безжалюно руйнувала як сім'ї, так і селянські господарства. Як і в містах, велика частина чоловічого населення сіл залучалася до різних господарських і оборонних робіт. У сільському та домашньому господарстві залишалися, як правило, лише пристарілі жінки.

На гостру нестачу робочих рук у сільському господарстві Правобережжя звернув увагу керівник Київського навчального округу. 2 червня 1915 р. він звернувся до директорів середніх навчальних закладів з наказом утворити трудові загони з учнів для допомоги жителям сільської місцевості в зборі урожаю [1, арк. 103]. Згідно з положенням, трудові загони формувались з учнів старших класів чоловічих навчальних закладів Міністерства народної освіти. Загони формувались у кожному повіті шляхом добровільного запису учнів за згодою навчального керівництва і батьків. У першу чергу вони обслуговували господарства запасних і ратників ополчення, які особливо потребували робочої сили. Очолював дружину, чисельністю не більше 15-20 осіб спеціальний начальник – місцевий вчитель чи сільський староста. Учні-дружинники як добровольці плати за роботу не отримували, лише утримувались за рахунок селян, яким допомагали [1, арк. 104].

Ще однією проблемою сільського господарства регіону стала близькість фронту і, як наслідок, реквізиція у прифронтових регіонах великої кількості коней та різної худоби. За неповними підрахунками, тут забрано для потреб армії близько 47% всієї худоби [25]. Поголов'я коней, наприклад, у Кам'янецькому і Проскурівському повітах Подільської губернії скоротилося наполовину. В Ковельському, Володимирському й Луцькому повітах Волині господарське життя майже припинилося. Худоба селян і поміщиків була евакуйована або закуплена за півдарма армійськими заготівельниками [26, с. 27].

Безумовно, ця цифра визначає лише організовану за наказом уряду та командування реквізицію; а якщо взяти до уваги самочинні дії різних тилових частин, то вона значно зростає. Зазначалось, що реквізиція продовольчих припасів, коней, худоби та перевізних засобів проводиться обов'язково платно з негайною виплатою винагороди. При реквізиції у населення продовольчих товарів після збору нового урожаю передбачалось забирати весь надлишок припасів поверх річних потреб населення. В місцевостях, яким загрожував напад ворога, населенню залишали не більше норми місячного споживання [3, арк. 14]. З метою ведення справ по реквізиції в губернії було створено спеціальну ліквідаційну комісію. На неї покладались такі обов'язки: а) визначення розмірів і видача винагороди за реквізоване майно та за роботи з обов'язкових нарядів; б) визначення і видача винагороди за знищене за наказом уряду майно; в) розгляд скарг на постанови оціночних та реквізиційних комісій [25].

Отже, для ефективного ведення сільськогосподарських робіт на Поділлі з початком війни не вистачало найголовнішого: робочих рук і тяглової худоби.

Наприкінці 1915 р. за розпорядженням уряду розпочалось обстеження економічного становища прифронтових губерній. В. Катанський, що

проводив огляд Дубнівського, Кременецького і часткового Острозького повітів Волинської губернії, у своєму звіті писав: «В районі війна призвела до двох явищ: подорожчання імпорتنих продуктів і нестачі або відсутності місцевих... Панічна евакуація сільськогосподарських продуктів виснажила запаси району. Багатотисячна хвиля біженців вже значно спустошила місцевість. І, нарешті, скупчення маси військ, що втричі перевищує кількість населення, зовсім позбавило запасів жителів» [2, арк. 1-1 зв., 19]. К. Дзевановський, перевіряючи Рівненський повіт, відзначав, що великої рогатої худоби та коней сільськогосподарського призначення в повіті вистачало. Однак з огляду на цілковиту відсутність кормових трав і непосильну роботу коней, які харчувалися виключно підніжним кормом, падіж худоби став різко прогресувати. Це змушувало місцеве населення продавати свою худобу за безцінь, що в результаті лягло важким тягарем на плечі селян [2, арк. 20].

Війна надзвичайно підвищила споживання м'ясних продуктів в імперії. Кількість споживачів завдяки численній армії відразу ж збільшилась на декілька мільйонів чоловік. Більшість з них до війни харчувалися рослинною їжею, споживаючи всього 0,3 пуди м'яса на душу на рік, а тепер стали споживати до 6 пудів на рік [37, с. 99]. У зв'язку із постійним зростанням розверстки свиней з Подільської губернії для потреб діючої армії 5 листопада 1916 р. у Вінниці відбулася нарада голів і представників повітових земств Подільської губернії. В ході наради, враховуючи катастрофічне зниження поголів'я свиней в регіоні, що загрожувало цікавитим крахом для галузі, було визнано за необхідне просити, щоб Подільська губернія була звільнена від обов'язкової поставки свиней терміном на рік. При цьому планувалось вжити заходів з метою розширення свинарства шляхом забезпечення населення кормами і завезення молодняку [37, с. 105]. Схожі заходи відбувались і на Київщині. Тут, з ініціативи міністерства землеробства губернське земство організувало постачання армії свинячим салом силами населення. Бажаючим розводити свиней земство створювало умови, а потім приймало від населення продукцію по 7,5 крб. за пуд живої ваги чи 12 крб. за пуд сала [13].

Війна негативно вплинула на звичний фінансовий уклад і участь в ньому сільського господарства Правобережжя. В перші тижні мобілізації майже повністю припинився внутрішній товарообіг у регіоні. Розпочавшись в період жнив, війна справила, відповідно, свій вплив і на збір урожаю. Про складне становище господарств, зокрема Київщини, можна зробити висновок з листа жителя Козятина до родичів у м. Саратов: «Мобілізація армії відірвала багатьох запасних і ратників від сім'ї і господарства, а мобілізація коней, возів і реманенту позбавила решту можливості обробляти своє поле. В результаті – значна частина залишиться необробленою. Наближається вересень, період різноманітних виплат. Проте грошей у більшості немає, оскільки торгівля завмерла, а банки припинили свою діяльність» [4, арк. 1146].

Лише завдяки неймовірним зусиллям населення в перший рік війни урожай вдавалось зібрати, хоч і не повністю. Так, на Поділлі більшість селянських господарств, а саме 84% їх, встигла зібрати урожай зернових 1914 р. до початку війни. І лише 16% господарств спізналися із збором тих чи інших, а іноді і усіх хлібів; 88,5% господарств встигли посіяти озимину, 11,5 – ні (причому 9,3% частково засіяли, 2,2% – зовсім не починали посів) [33, с. 17]. З польовими роботами своїми силами впоралося лише кожне п'яте селянське господарство. Інші справлялися по різному: а) за допомогою найманих робітників – 17,5%; б) за допомогою родичів – 29,15%; в) за допомогою сусідів – 18,65%; г) за допомогою сільських, повітових та парафіяльних товариств і організацій – 9,65%; д) за допо-

могою земства – 4,02%; ж) за допомогою інших господарств – 0,28%. Опитування щодо того, чи вистачить селянським господарствам свого хліба до нового урожаю для харчування та утримання худоби засвідчило, що: 70% – дали позитивну відповідь, а 30% – негативну [34, с. 16-18].

З огляду на складність ситуації, 25 липня 1914 р. міністр внутрішніх справ Маклаков надіслав губернаторам телеграму, в якій він закликав їх запропонувати всім земським управам надати всеможливу допомогу населенню в справі збору врожаю. В першу чергу мала звертатись увага на сім'ї запасних, мобілізованих в армію [5, арк. 16].

Значну роль у зборі урожаю та проведенні посівних робіт на полях Київської губернії відігравали земства. Наприклад, Васильківське повітове земство організувало сільські комітети за участю всієї сільської інтелігенції та представників від кооперативів. Ці комітети піклувались про збір урожаю та посів полів [8, с. 6]. Черкаські повітові земські збори постановили звернутися до населення повіту із закликом допомагати один одному в зібранні та обмолоті урожаю, у посіві озмих культур. Також було вирішено звернутись до великих землевласників повіту з проханням про надання з їхнього боку можливої допомоги родинам воїнів [8, с. 7]. Поряд із земською допомогою в Київській губернії поширеною була громадська та приватна допомога. Так, в с. Полянецькому Уманського повіту староста Є.Р. Гладкий, зібравши збори села, виступив із закликом до односельчан прийти на допомогу сім'ям покликаних до війська. Селяни всі дружно відгукнулись на залик старости, і за короткий термін весь урожай було зібрано [8, с. 8].

За схожим сценарієм розвивались події і на Волині. Волинське губернське земство доручило земським агрономам безкоштовно видавати на тимчасове користування для збору урожаю всі наявні на земських складах інструменти [19]. І хоча допомога земств та односельців була такою важливою і вчасною, за результатами жнив доводилося визнавати не надто високу її якість. У 1915 р. в «Киевской земской газете» писалося: «Наближаються жнива, і в кожній солдатки стоїть в голові питання, як впоратися їй з жнивами? Правда, вона сподівається, що громада допоможе, але при цьому в неї все-таки стискається від болю серце. Чужі не зберуть так, як би це вона зробила з чоловіком. «Не рідному батькові і не за готові гроші», – ця приказка стала актуальною в багатьох селах, коли після торішнього урожаю звозили снопи і орали на зиму» [6].

За перший рік війни Волинська губернія зазнала величезних збитків: три повіти (Володимирський, Ковельський та Луцький) були захоплені австрійською армією. Відповідно, господарське життя цих повітів майже повністю припинилось. Села, поміщицькі маєтки та їх інвентар були знищені. Інші повіти губернії постраждали дещо менше. Проте частина їх населення також залишилася місця проживання. У решти населення російські війська скупили худобу, хліб, особливо овес, і що головне, для коней армії та установ, які її обслуговують, було куплено весь фураж [37, с. 93]. Територією незахоплених повітів прокотилася стихійна хвиля біженців [37, с. 93-94].

Несприятливі умови воєнного часу спричинили різке зниження урожайності і значне скорочення валового збору сільськогосподарських культур. Якщо в 1915 р. урожайність озимої пшениці на Поділлі в середньому з 1 десятини в селянському господарстві дорівнювала 93 пудам, а в поміщицьких – 112, то вже в 1916 р. в селянських господарствах він скоротився до 74 пудів, а в поміщицьких – до 87. Тому якщо в 1913 р. валовий збір пшениці дорівнював 39672,6 тис. пудів, а у 1916 р. зібрано лише 34019,7 тис. пудів [11, с. 7].

До того ж, селянське господарство не відзначалось гнучкістю, а тому виходило на ринок, як правило, за сприяння посередників, різно-

го роду спиритних ділків, які закуповували хліб за зниженими цінами і тим самим зводили результати праці сільських трудівників інколи нарівень. З початком війни та припиненням вивозу гостро постала проблема збуту хліба й інших продовольчих продуктів селянськими господарствами, небувало посилилась їхня конкуренція на внутрішньому ринку з поміщицькими [26, с. 12].

Однак уповноважені головного управління землеустрою і землеробства віддавали частіше перевагу поміщицьким продуктам, які могли закуповувати великими партіями. І при цьому військовій інтенданті традиційно забезпечували харчування особового складу армії житнім хлібом, а коней – вівсом. Попит на пшеницю і ячмінь з боку військового відомства був незначним.

Надзвичайно важкі умови військового часу для сільського господарства Правобережжя обтяжувалися недосконалістю та непродуманістю торгових операцій. Після величезних зусиль для збору врожаю, перед дрібними селянськими господарствами поставала проблема його збуту.

У складному становищі опинились і поміщицькі господарства. В 1914 р. жнива були ранніми, але через відсутність збуту поміщики не поспішали розпочинати збір урожаю. Станції не приймали зерна, а своїх елеваторів для його зберігання, які б могли вмістити весь вирощений урожай, не було практично ні в кого [4, арк. 1136]. Газети, які виходили на території України, не приховували свого розчарування й навіть обурення з приводу спорудження мережі елеваторів лише на території Великоросії. «Ми ж і наша Подільська губернія, – відзначав подільський часопис, – ця «житниця» південно-західного краю і всієї держави – до цього часу не маємо не тільки зернохосовищ, але про них ніхто навіть не говорить, немов би нас не існує або нам ці зернохосовища не потрібні і навіть зайві» [26, с. 18].

В результаті сільськогосподарські господарства опинилися в замкненому колі, спричиненому подіями війни. Адже, зазвичай, в той час процес купівлі-продажу зерна відбувався таким чином: купці (ніколи не мали достатньо готівки щоб розрахуватися за все куплене зерно) забірали певну кількість зерна і відвозили його на станцію, де від залізниці чи від місцевого відділення комерційного банку отримували позику. Ці кошти вони віддавали поміщикам, брали наступну партію зерна і т.п. З початком війни як залізничні станції, так і місцеві відділення банків припинили такі кредитні угоди. Банки частково з необхідності, аде навіть бажачучи видати позику, вони робили це лише під залізничні накладні. Останні ж неможливо було отримати, оскільки залізниця, зайнята військовими перевезеннями, не приймала вантажів [4, арк. 1136].

Між тим, частина господарств йшла іншим шляхом. Більшу частину своїх угідь відводили під посіви, замовлені чи заводом, чи яким-небудь торговим посередником, чи сільськогосподарським товариством або кооперативом. В такому випадку ще чіткіше простежується зв'язок сільського господарства з торговим обігом, який практично припинився в роки війни. Хлібороби сіяли саме те, що їм було найбільш вигідно, те, що наперед забезпечене збутом за договірними цінами [14]. І якщо головні сільськогосподарські культури (ячмінь, пшениця, овес), по можливості, збирали, то спеціальні культури опинилися в складнішому становищі. Для прикладу, в Дубнівському повіті Волинської губернії хміль в сільськогосподарському сезоні 1915 р. практично не збирався. Житомирське товариство хмїлеводства приймало його по 10-11 крб. за пуд або брало на зберігання з видачею під нього позики в розмірі 4 крб. за пуд. Враховуючи такі низькі ціни, збір урожаю хмелю став не вигідним [2, арк. 2 зв.]. Таким чином, поміщицькі господарства на початку війни стали заручниками обставин.

Негативним чинником, який позначився на економічному становищі населення губернії Правобережжя, стала поява 29 листопада 1916 р. постанови управляючого Міністерством землеробства Ріттіха «Про розверстку хлібів урожаю 1916 року». У ній повідомлялось, що держава буде заготовляти продовольчі і фуражні хліби з урожаю 1916 р. і запасів попередніх років «для потреб споживачів, які працюють на оборону». Телеграмою на адресу уповноважених Особливої наради з продовольства від 2 грудня Ріттіх визначив порядок і строки «організації розверстки хлібів» у губерніях, повітах і волостях. Згідно з документом, на сільських сходах доводилися завдання хлібних поставок державі до кожного селянського подвір'я не пізніше 31 січня 1917 р. [27, с. 259]. На випадок відмови власників хлібних і фуражних продуктів від добровільної поставки за твердими цінами уповноважені могли реквізувати їх за зниженням вартості на 15%. Вивіз хліба з одних районів до інших заборонявся. Загалом продрозверстка віддзеркалила тенденцію до згортання комерційного способу заготівлі хліба й перехід до примусової продовольчої повинності. Хоча варто відзначити, що з правобережних губерній планувалось зібрати менше хліба, ніж його міг дати регіон у мирний час. В даному випадку факт близького розташування лінії фронту сприяв зменшенню обсягів розверстки, оскільки розорені військовими діями і евакуацією територій і так потерпали від нестачі фуражних і сільськогосподарських хлібів.

У роки війни губернії Правобережної України опинилися в прифронтовому тилу і нерідко в центрі воєнних дій. У найтяжчому стані опинилися території, перериті окопами, траншеями, переплетені загорожами з колючого дроту. Під час наступу австро-німецьких військ навесні й улітку 1915 р. потреба в робочій силі для підтримання та відновлення шосейних і залізничних шляхів сполучення, будівництва мостів і різноманітних оборонних споруд, риття окопів і траншей була дуже великою. Восени 1915 р. внаслідок інтенсивного переміщення військ і сильних злив, шосейні шляхи стали майже повністю непридатними для транспорту. Для їх відновлення, за наказом військового начальства, селяни примусово залучали до робіт разом з кіньми, підводами та необхідним інвентарем. Частина коней загинула або стала на тривалий час непридатною для використання на польових роботах. Втрати коней у Кам'янецькому і Проскурівському повітах Подільської губернії досягли унаслідок примусових мобілізацій для проведення ремонтних робіт щонайменше третини від загальної кінської поголів'я. Щоб уникнути кінсько-підводної повинності, селяни вдавалися до продажу коней, часто навіть за зниженими цінами [27, с. 160].

Загалом у селах регіону стало менше дорослої худоби. Так, за неповними даними, вже за перший рік війни сільське господарство Волині втратило близько 60% худоби (в дану кількість входять як безпосередні втрати, так і худоба, скуплена та реквізована російськими військами) [37, с. 94-95]. Загальна потреба у робочій силі у прифронтових районах становила близько 1 млн. осіб. Навіть друковані органи підприємницьких об'єднань, котрі полюбилися бідкатися на тягар війни для тих чи інших галузей промисловості, визнавали, що сільське господарство зазнало найбільших втрат. Селяни не мали жодних пільг для одержання відстрочки щодо призову до діючої армії та були піддані «безладним реквізіціям коней і рогатої худоби за низькими цінами». Врожай 1915 р. був також реалізований «за неймовірно низькими цінами» [37, с. 96].

З практичного боку це означало зменшення прибутків селянських господарств. Особливе значення щодо ролі і значення тваринництва для селянських господарств Правобережної України мають дослідження наукової групи професора Устьянцева, які розпочалися ще напередод-

ні Першої світової війни в ряді повітів Подільської і Київської губерній. За результатами обстеження 30 типових селянських господарств Вінницького повіту була повністю переглянута усталена протягом десятиліть думка про те, що тваринництво в трудових селянських господарствах має другорядне значення порівняно з польовими культурами. У господарствах з розміром землі в середньому 8 дес. грошові надходження від польових культур до сімейного бюджету становили 56,2%, а від тваринництва – 43,8% від усього прибутку. Проте у господарствах із розміром землі 3,3 дес. прибуток від польових культур становив 20,1%, а від тваринництва – 79,9% від загального прибутку [36, с. 50-51].

Улітку 1916 р. майже все чоловіче населення сільської місцевості Правобережної України, яке до цього ще не було мобілізоване до армії, займалося (почасти примусово, почасті як вільнонаймане) обслуговуванням потреб фронту. До риття окопів і траншей, ремонту шляхів і мостів масово й примусово залучалось і жіноче населення. На нараді з питань сільського господарства, яка відбулася 15-25 вересня 1916 р. у м. Вінниці, зазначалось, що втрати робочого населення губернії внаслідок окопної, дорожньої та інших повинностей, до яких примушували органи військової і цивільної влади, перевищили третину трудових ресурсів краю [36, с. 48]. Траплялись випадки, коли в селах залишались лише жінки, діти, люди похилого віку та хворі.

Величезну шкоду сільському господарству краю завдала масова евакуація населення і майна влітку-восени 1915 р. Даний указ викликав паніку у прифронтовій зоні. Населення почало знищувати матеріальні цінності, майбутній урожай та худобу. «Евакуація населення з прифронтових районів, постійні реквізиції з боку військ примушували органи ліквідації всяких запасів зерна і фуражу», – відзначав Подільський губернатор М'якінін [26, с. 27]. Відбувався процес «розселювання» селянства, в результаті якого з'явилась велика кількість безземельних селян. Нестача землі чи знарядь її обробітку призводила до того, що значна частина селян перетворювалась у найманих робітників. Працюючи часто від зорі до зорі, вони отримували мізерну платню. Так, під час весняних польових робіт на Поділлі робітник з парою коней отримував від 1,5 крб. до 2 крб. на день, робітник без коней – від 40 до 50 коп., а жінка – 30-40 коп. (в місяць чоловік – 7-10 крб., жінка – 6-8 крб.) [24, с. 3].

Гостра криза, що охопила сферу виробництва сільськогосподарської техніки, а з нею і все сільське господарство, спонукала органи місцевого самоврядування та громадські організації шукати шляхи поліпшення становища на селі. Для цього були задіяні земські каси дрібного кредиту, кооперативні кредитні товариства. Велась пошуки використання потужностей для виробництва і ремонту сільськогосподарського інвентарю й товарів широкого вжитку. Створений у 1915 р. Подільський союз кредитних і позичково-ощадних товариств організував низку майстерень і кузень для ремонту землеробських машин та інвентарю. Майстерня вищого типу була здатна обточувати вали молотарок, виготовляти підшипники, виробляти лемеші, плуги, зварювати метал [27, с. 153].

Найбільшим розмахом діяльності відзначилося Київське товариство західних земств, яке об'єднало земства семи українських губерній. Товариство послідовно дотримувалося у своїй діяльності принципу популяризації і здешевлення вітчизняної сільськогосподарської техніки. З цією метою було прийнято рішення видавати власний часопис, висвітлювати становище на ринку сільськогосподарських машин і в інших засобах масової інформації. Діяльність товариства сприяла гальмуванню цін на сільськогосподарську техніку [27, с. 154]. Завдяки зусиллям товариства були підписані угоди з фірмами США і Швеції на постачання 10 тис. жаток, 350 снопов'язалок, 3 тис. сінокосарок

і 1 тис. кінних граблів. Попри численні труднощі і всілякі перепони, товариство виконало в сільськогосподарському сезоні 1916 р. 93% всіх замовлень села на збиральні машини. У Києві товариство організувало потужну майстерню для виготовлення машин і знарядь праці й придбало за 386 тис. карбованців великий склад для зберігання техніки [37, с. 22]. Крім того, губернським земством виділялись значні кошти для підтримки сільського господарства регіону [22, с. 176].

Ще в 1913 р. Волинське губернське земство утворило насінневу станцію. З початком війни вона брала активну участь у справі заготівлі жита та вівса для армії. Нею визначалась доброякісність закупленого зерна. Для цього було досліджено 337 зразків, на основі чого вироблено стандарти для закупівлі. Станція також провела обстеження хлібів декількох повітів Волинської губернії [12].

12 листопада 1915 р. головним управлінням землеробства було утверджено статут Київського центрального сільськогосподарського товариства. Згідно з ним районом діяльності товариства ставали, крім Київської, Подільської та Волинської, Чернігівська, Полтавська, Херсонська та Мінська губернії. Товариство займалося обслуговуванням господарських потреб: посередницькими операціями, поставками в армію продуктів сільського господарства, постачанням міст тощо [21, с. 13].

Таким чином, війна і спричинені нею негаразди стали головною причиною падіння сільськогосподарського виробництва на Правобережній Україні в цей час. Евакуація населення і майна з прифронтової зони Правобережних губерній завдала важкого удару сільському господарству краю в 1915 р. Її розпал припав саме на жнива, що не могло не позначитись на кількісному та якісному показниках збору врожаю. Мобілізація значної частини сільського населення поряд з реквізиціями великої рогатої худоби та коней поставили сільське населення в надзвичайно скрутне становище щодо посівної кампанії і збору врожаю. Полегшити долю сільського населення намагалися земства і різноманітні громадські організації, спеціально створені в роки війни. Надзвичайно важливу роль у сільському господарстві Правобережжя цього періоду відіграли кооперативи.

Список використаних джерел:

1. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі ЦДІАУ в м. Києві). – Ф. 707. – Оп. 258. – Спр. 336.
2. ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. 715. – Оп. 1. – Спр. 1739.
3. Державний архів Хмельницької області. – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 8601.
4. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф. 102. – Оп. 265. – Спр. 992.
5. ДАРФ. – Ф. 102. – Оп. 263. – Спр. 15.
6. Война и жизнь // Киевская земская газета. – 1915. – № 25. – 3 июля. – С. 24-25.
7. Война и неотложные нужды нашего мелкого сельского хозяйства // Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – № 19. – С. 4.
8. Война и сбыт продуктов сельского хозяйства // Киевская земская газета. – 1914. – № 31. – 15 авг. – С. 6-8.
9. Григорчук П. Соціально-економічне становище Поділля в роки Першої світової війни / П. Григорчук, І. Романюк / Перша світова війна і слов'янські народи: матеріали міжнародної наукової конференції 14-15 травня 1998 р. – К.: Либідь, 1998. – С. 67-69.
10. Заброварний Б. Й. Українське село в роки першої світової війни / Б.Й Заброварний, О. Г. Михайлюк. – Луцьк: Надстир'я, 2002. – 124 с.
11. Зеленюк І.С. 1917 рік на Поділлі / І.С. Зеленюк. – Львів: Каменяр, 1966. – 166 с.
12. Из деятельности Волинской семенной станции // Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1915. – №33. – 27 августа. – С. 9.

13. Из деятельности Киевского губернского комитета ВЗС // Киевская земская газета. – 1916. – №7. – 3 февр. – С. 7.
14. Из сельскохозяйственной печати // Киевская земская газета. – 1915. – №1. – 9 янв. – С. 21-22.
15. История народного хозяйства СССР: В 2-х томах. – М.: Наука, 1974. – Т.1. – 612 с.
16. Історія селянства Української РСР: В 2-х томах. – К.: Наукова думка, 1967. – Т.1.: Від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. – 552 с.
17. Історія народного господарства Української РСР. В 3-х т., 4-х кн. – К.: Наукова думка, 1983. – Т.1.: Економіка досоціалістичних формацій / Т.І. Дерев'янкін, В.О. Голобуцький, М.Д. Горбоватий та ін. – 463 с.
18. Дорохова Л. Селянський рух на Україні в роки Першої світової війни / Л. Дорохова // Укр. істор. журн. – 1978. – №8. – С. 117-124.
19. Киевская мысль. – 1914. – №204. – 27 июля. – С. 2.
20. Киевское общество сельского хозяйства // Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1915. – №40. – 22 окт. – С. 14.
21. К организации «Киевского центрального сельскохозяйственного товарищества» // Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1915. – №38. – 1 октября.
22. Краткий очерк мероприятий Киевского губернского земства по улучшению сельского хозяйства с 1904 по 1917 г. – К.: Б.в., 1918. – 224 с.
23. Кудь В.О. Соціально-економічні передумови селянського руху на Волині в 1907-1917 рр. / В.О. Кудь // Укр. істор. журн. – 1973. – №7. – С. 77-84.
24. Михайлюк О.Г. Класова боротьба а Подільському селі в роки першої світової війни / О.Г. Михайлюк // Матеріали VI-ї історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1985. – С. 3-4
25. Подольские Губернские ведомости. – 1917. – №14. – 18 февр. – С. 1.
26. Реєнт О.П. Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) / О.П. Реєнт, О.В. Сердюк // Проблеми історії України XIX–XX ст. – К.: Інститут історії України, 2004. – Вип. VII. – С. 5-47.
27. Реєнт О.П. Перша світова війна і Україна / О.П. Реєнт, О.В. Сердюк. – К.: Генеза, 2004. – 473 с.
28. Россия в мировой войне 1914-1918 года (в цифрах). – М.: Изд-во ЦСУ, 1925. – 103 с.
29. Сердюк О.В. Біженство в Україні під час Першої світової війни / О.В. Сердюк // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. IV. – К., 2002. – С. 111-132.
30. Соловйов О. Економічне становище Волині в роки Першої світової війни / О. Соловйов // Вісник Волинського державного університету. – 1997. – №2. – С. 35-40.
31. Уборка урожая и предстоящая хлебная кампания // Киевская земская газета. – 1915. – 3 июля. – №25. – С. 2-3.
32. Уборка урожая и предстоящая хлебная кампания // Киевская земская газета. – 1915. – 3 июля. – №25. – С. 2-3.
33. Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – №18. – С. 60.
34. Экономическая жизнь Подолии. – 1915. – № 6. – С. 16-18.
35. Экономическая жизнь Подолии. – 1916. – № 8-9. – С. 47.
36. Экономическая жизнь Подолии. – 1916. – № 16-20. – С. 48-51.
37. Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции: Док. и мат. – Л.: Наука, 1967. – Ч. III. – 540 с.

In this article position of agriculture is characterized on territory of Right-bank Ukraine in the years of First world war.

Key words: *Right-bank Ukraine, agriculture, position, mobilization, requisition, harvest, zemstvo.*

Отримано: 14.09.2010